

**СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Олександр БЕЗАРОВ

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Чернівці (Україна)
bezarov@mail.ru

**THE SOCIAL STRUCTURE OF THE JEWISH POPULATION
OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE NINETEENTH
CENTURY**

Olexander BEZAROV

Chernivtsi National University named after Y. Fedkovych,
Chernivtsi (Ukraine)
ORCID iD 0000-0002-8467-0647
Researcher ID : C-1042-201

Безаров Олександр. Соціальна структура єврейського населення Російської імперії в кінці ХІХ століття. В статті проаналізована соціальна структура єврейського населення в кінці ХІХ століття. Зроблено висновки про те, що структура розселення російських євреїв в багатьох аспектах визначалася правовими обмеженнями, але асиміляційне, демографічне та міграційне тиснення, яке випробувало на собі, головним чином, місцеві маси євреїв, стало наслідком загального процесу урбанізації, що привело до її подальшого зростання та до посилення еміграційного потоку серед російських євреїв.

Ключові слова: єврейська етнічна група, соціальна структура, модернізація, урбанізація, ідентичність, черта осідлості, Російська імперія.

Вступ. Під соціальною структурою єврейського населення Російської імперії наприкінці ХІХ ст. ми розуміємо такі структури російських євреїв, як сім'я, соціальні та професійні групи, що забезпечували їм відтворення засобів до існування та захист їх життєвих інтересів у Російській імперії у визначений історичний період. У складі єврейського населення, яке номінально було репрезентовано національною групою російських євреїв, можна виокремити п'ять великих соціальних груп: ремісники, підприємці, наймані робітники, інтелігенція та селяни. Оскільки євреї, разом із російськими німцями, вірменами та греками, у другій половині ХІХ ст. уособлювали буржуазну націю, адже залишалися міською етнічною групою, то за своєю соціальною природою вони були близькими до західноєвропейського бюргерства, яке горизонтально відображало станові характеристики пізнього феодального суспільства, але за своєю вертикальною структурою являло собою доволі динамічну соціальну групу, що була задіяна у процесах становлення буржуазного суспільства. Модернізація, яку пе-

реживала пізньоімперська Росія в останній третині ХІХ ст., нерівномірно охоплювала різноманітні сектори економіки та регіони країни, хоча її метою була саме уніфікація різноманітних за економічним, соціальним і політичним характером частин імперії. Тому, як влучно зазначив із цього приводу німецький історик А. Каппелер, необхідно визначити в якій мірі цими процесами були охоплені периферійні області багатонаціональної імперії та її неросійські народи¹.

З-поміж дослідників, які вивчали проблеми розвитку соціальної структури єврейського населення Російської імперії наприкінці ХІХ ст., слід зазначити Б. Д. Бруцкуса², А. П. Суботіна³, М. Поліщука⁴ та Ш. Штампфера⁵, котрі спробували проаналізувати економічні, соціокультурні, демографічні та регіональні особливості структурної трансформації єврейської етнічної групи у визначений нами період.

Отже, об'єктом цього дослідження є соціальна структура єврейського населення Російської імперії наприкінці ХІХ ст., а предметом – особливості функціонування

¹ Kappeler A. *Russia – mnogonatsional'naiia imperia. Istoria, vznikovenie, raspad* [Russia – Multinational Empire. History, Appearance, Decay], Per. s nem. S. Chervonnaia, M.: Progress -Traditsiia, 2000, P. 224.

² Brutskus B. D. *Professionalnyi sostav evreiskogo naselenia Rossii* [Professional composition of the Jewish population of Russia], SPb. 1908. 62 p.; *Statistika evreiskogo naseleniia: Raspredelenie po territorii, demograficheskie i kul'turnye priznaki evreiskogo naseleniia po dannym perepisi naseleniia 1897 g.* [Statistics of the Jewish population: distribution of territory, demographic and cultural characteristics of the Jewish population according to the population census of 1897], Sost. B. D. Brutskus, Vyp. III. SPb, 1909, 80 p.

³ Subbotin A. P. *V cherte evreiskoy osedlosti: Otryvki iz ekonomicheskikh issledovaniy v zapadnoy i yugo-zapadnoy Rossii v leto 1887 gg.*, Vyp. I, Minsk, Vyl'na, Kovna i ih raiony [In the Pale of Settlement: Excerpts from the economic research in the western and south-western Russia in the summer of 1887, no. I. Minsk, Vil'na, Kovno and their areas], SPb. 1888. 148 p.; Subbotin A. P. *Nastoiashchee polozhenie evreiskogo voprosa* [This provision of the Jewish question], Varshava: Pravda, 1906, 16 p.

⁴ Polishchuk M. *Evrei Odessy i Novorossii. Sotsial'no-politicheskaia istoria evreev Odessy i drugikh gorodov Novorossii 1881-1904 gg.* [The Jews of Odessa and New Russia. The socio-political history of the Jews of Odessa and other cities of New Russia in 1881-1904], Nauchnyi redaktor A. Lokshin. Ierusalim: Gesharim, M.: Mosty kul'tury, 2002, 446 p.

⁵ Shtampfer Sh. «Evrei v tsarskoii Rossii v kontse XIX v., demograficheskie aspekty» [Jews in Tsarist Russia in the late nineteenth century: demographic aspects], Per. s ivrit Yu. Snopova, *Istoriia evreiskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Polshy do padeniia Rossyiskoi imperii* [The history of the Jewish people in Russia. From partitions of Poland until the fall of the Russian Empire], Pod red. Y. Lurie. Tom 2, M.: Mosty kul'tury, Gesharim, 2012, P. 265-285.

імперії проживало 5 215 805 євреїв, з яких близько 300 тис. перебували поза смугою осілості⁶. Тобто, більша половина восьми мільйонного єврейського населення світу була замкнена поміж сорока мільйонного населення смуги постійної єврейської осілості⁷, яка ні в географічному, ні в соціально-економічному значенні не була однорідним утворенням, а її функціонування було результатом упередженого ставлення російського самодержавства стосовно євреїв. Територія смуги осілості, що обіймала західну частину Європейської Росії, умовно розпадалася на п'ять регіонів (північно-західні, північно-східні, південно-східні, південно-західні губернії та 15 губерній Царства Польського), які вирізнялися за своїм національним складом, ступенем концентрації єврейського населення, їхнім правовим статусом та рівнем економічного розвитку.

Російські євреї, як вже зазначалося, були міським етносом, адже абсолютна їхня кількість проживала у міському просторі. Близько 4% від усього єврейського населення Російської імперії вважалися селянами, хоча насправді сільським господарством займалося не більше 100 тис. євреїв, які були зосереджені у 296-ти сільськогосподарських колоніях на півдні смуги осілості⁸, де вони, на спеціально відведених державою земельних угіддях, займалися тваринництвом, городництвом, вирощували тютюн і кукурудзу⁹.

Численне єврейське міщанство та купецтво було сформовано з маси містечкового єврейства колишньої Речі Посполитої ще за часів Катерини II, котра у 1781 р. надала їм відповідні громадянські права, але в межах смуги осілості¹⁰. Згодом, заможні представники єврейського купецтва отримали виключне право повсюдного проживання в Російській імперії. Соціальний успіх єврейської фінансово-торгівельної еліти, був зумовлений, з одного боку, системою акцизних відкупів, що їх практикував російський уряд ще у 40-х рр. XIX ст., із фантастичними прибутками у 500 крб. на рік¹¹, а з другого – особливістю єврейської торгівлі, яка орієнтувалася на масового споживача та активне використання кредитно-обігових коштів, що забезпечували більшу гнучкість товарно-грошових відносин.

Отже, російські євреї, котрі, за класифікацією А. Каппелера, належали до «старих» націй Російської імперії із завершеною соціальною структурою на чолі із «недворянською міською торговельною елітою»¹², у смузі осілості вирізнялися з-поміж своїх сусідів не лише за своїми соціокультурними ознаками, але й за своєю соціально-професійною структурою. Близько двох мільйонів євреїв були «людьми повітря»¹³, тобто належали до соціальної групи самозайнятих мешканців смуги осілості, з яких – 125 тис. займалися викладацькою діяльністю, 61 тис. служили у синагогах та на єврейських кладовищах¹⁴, 450 тис. були ремісниками¹⁵.

У сфері роздрібної торгівлі, у наданні фінансових та посередницьких послуг було задіяне майже мільйонне єврейське населення. Близько 180 тис. євреїв належали до соціально-професійної групи найманих промислових робітників¹⁶, 54,2 тис. осіб служили у російській армії¹⁷.

Складною для аналізу виявилася соціальна структура єврейських найманих робітників, адже в Російській імперії взагалі не існувало поняття найму в звичному для західноєвропейського розуміння договірних відносин між власником і робітником. Незважаючи на те, що кількість зайнятих євреїв у промисловому виробництві (очевидно, що статистика тут враховувала усі групи євреїв, які, у той чи інший спосіб, були задіяні у промисловості) значно випереджала аналогічні показники в інших етноп групах¹⁸, євреїв майже не було у залізничному транспорті, в обробній та видобувній промисловості, їм було заборонено працювати машиністами, механіками тощо¹⁹. Розбіжність в оцінках кількісної та якісної складової групи єврейських найманих робітників була не випадковою, адже навіть їхню загальну кількість остаточно визначити було доволі складно. Особливістю соціальної структури єврейських робітників було те, що власне фабричної промисловості у євреїв не існувало в силу різних причин, які визначали різний розподіл єврейських капіталів і робітників за окремими галузями промисловості. Наприклад, вони переважали в легкій та харчовій промисловості, але водночас обмежувалися у металургії та машинобудуванні.

⁶ Shtampfer Sh., On. cit., P. 273.

⁷ Subbotin A. P. Nastoiashee polozenie evreiskogo voprosa [This provision of the Jewish question], Varshava: Pravda, 1906, P. 15.

⁸ Dizhur Y. M. "Evrei v ekonomicheskoi zhizni v Rossii" [Jews in economic life in Russia], *Kniga o russkom evreistve: ot 1860-kh godov do revoliutsii 1917 g.* [Book of Russian Jewry: from 1860 to 1917 revolution], Ierusalim: «Gesharim». M.: RPO «Mosty kul'tury». Mn.: OOO «MET», 2002, P. 167.

⁹ Statistika evreiskogo naselenia: Raspredelenie po territorii, demograficheskie i kul'turnye priznaki evreiskogo naselenia po dannym perepisi naselenia 1897 g. [Statistics of the Jewish population: distribution of territory, demographic and cultural characteristics of the Jewish population according to the population census of 1897], Sost. B. D. Brutskus, Vyp. III. SPb, 1909, P. 46.

¹⁰ Kamenskiy A. Ekaterina Velikaia i evrei [Catherine the Great and Jews]. *Vestnik evreiskogo universiteta. Istoria. Kul'tura. Tsivilizatsiya* [Bulletin of the Hebrew University. History. Culture. Civilization], M.: Mosty kul'tury, Ierusalim: Gesharim, 2006, №11 (29), P. 34-35.

¹¹ Tsypershtein S. Evrei Odessy. Istoria kul'tury, 1794-1881 [The Jews of Odessa. History of Culture, 1794-1881], Per. s angl. A. Lokshina. M., Ierusalim: Gesharim, 1995, P. 25.

¹² Kappeler A. Rossia – mnogonatsional'naiia imperia. Istoria, vzniknovenie, raspad [Russia – Multinational Empire. History, Appearance, Decay], Per. s nem. S. Chervonnaia. M.: Progress-Traditsiya, 2000, P. 213.

¹³ Nathans B. Za chertoiy: Evrei vstrechaiutsia s pozdneimperskoiy Rossiei [Beyond The Pale. The Jewish Encounter with Late Imperial Russia], Per. s angl. M.: ROSSPEN, 2007, P. 123.

¹⁴ Brutskus B. D. Professionalniy sostav evreiskogo naselenia Rossii [Professional composition of the Jewish population of Russia], SPb. 1908, P. 11.

¹⁵ Subbotin A. P. Nastoiashee polozenie evreiskogo voprosa [This provision of the Jewish question], Varshava: Pravda, 1906, P. 8.

¹⁶ Ibidem, P. 8.

¹⁷ Statistika evreiskogo naselenia, Op. cit., P. 62.

¹⁸ Kappeler A., Op.cit., P. 298.

¹⁹ Brutskus B. D. Professionalniy sostav evreiskogo naselenia Rossii [Professional composition of the Jewish population of Russia], SPb. 1908. P. 12.

Політика державного антисемітизму в Російській імперії не дозволяла євреям організувати повноцінні промислові підприємства або працювати там. Але з іншого боку, навіть коли єврейські робітники працювали разом із неєвреями на одних фабриках, їх власники надавали перевагу неєвреям навіть тоді, коли самий власник виявлявся євреєм²⁰. Така дивна поведінка єврейської буржуазії, як нам видається, була вмотивована передусім соціальними чинниками. Промисловці вважали, що єврейські пролетарі мали, порівняно із християнськими робітниками, більш розвинену класову свідомість, а отже, могли виступати небезпечними носіями революційності на їхніх підприємствах. Водночас зростала суспільна упевненість у тому, що євреї взагалі непридатні для важкої фізичної праці. Крім цього, дотримання єврейськими та християнськими робітниками різних релігійних традицій примушувало підприємців запроваджувати єдиний конфесійний, але не етнічний, як стверджували деякі автори²¹, принцип у процесі відбору кадрів.

Таким чином, половина усіх російських євреїв була зосереджена у 324 містах смуги осілості. Близько 33% усіх євреїв смуги осілості проживала у 1522 містечках і майже 900 тис. євреїв нараховувалося у сільській місцевості²². Найбільшими центрами 25 губерній смуги осілості були Варшава, Лодзь, Одеса, Київ, Вільно, Катеринослав і Кишинів, в яких проживало від 9 до 24% усіх євреїв. Зокрема, у Мінській, Гродненській, Седлецькій, Вітебській, Могилевській, Келецькій, Волинській та Радомській губерніях більша половина міського населення були євреями²³. Деякі штетли, особливо у південно-західних губерніях, мали населення понад 10 тис., а у випадку Білої Церкви – 35 тис. осіб переважно єврейської національності, що формально дозволяло таким містечкам претендувати на повноцінний статус міста, але губернські власті, які не ризикували брати на себе політичну відповідальність у сфері врегулювання єврейського питання, не квапилися надавати їм новий статус.

Типовими «єврейськими» містами наприкінці XIX ст. були Мінськ, Вільно та Одеса, аналіз соціальної структури яких, з нашого погляду, дозволить відобразити регіональні особливості смуги осілості, що впливали на соціальні процеси всередині єврейської етногрупи, а також змодельовати на їхньому прикладі вертикальний зріз соціальної структури єврейського населення смуги осілості. Вже у 1880 р. половину усіх мешканців Мінсь-

ку склали євреї, й до кінця століття їхній приріст залишався позитивним внаслідок, передусім, бурхливого розвитку залізничного транспорту і торгівлі²⁴.

На противагу «цивілізованому» й «дешевому» Мінську, з його водопроводом і «затишними бульварами», Вільно був густонаселеним адміністративним та економічним центром Західної Росії. З-поміж численних професійних груп віленського єврейства особливо помітною була група кравців (близько двох тисяч), які виконували замовлення з усіх куточків Російської імперії. Незважаючи на доволі високі зарплати у місцевій промисловості, в якій було задіяне до 40% єврейських працівників, безробіття та масове зубожіння місцевого єврейського населення стрімко зростали, що пов'язувалося, передусім, із надвисокою конкуренцією на ринку висококваліфікованої робочої сили, яку більшість з євреїв не витримувала. «Бідні євреї, котрі були відчужені від інших галузей, не знайомі із ремеслами, без копійчини за душею, аби розпочати власну справу, готові за п'ять копійок щось нести, чистити або вантажити»²⁵. Але безумовним лідером за темпами модернізаційних перетворень у Російській імперії була Одеса, яку містечкові євреї вважали за «столицю безбожників»²⁶. Соціальна стратифікація одеських євреїв засвідчувала про становлення буржуазної структури єврейської етногрупи із впливовою соціальною елітою та особливим типом єврейської інтелігенції, ядром якої була асимільована група єврейських представників вільних професій (лікарі, юристи, інженери, журналісти, вчителі тощо)²⁷.

Отже, наприкінці XIX ст. у центрах імперської модернізації, якими вочевидь були Одеса і Варшава, з'явилася нова соціальна верства єврейської інтелігенції, що виникла на гребні соціально-економічних перетворень у другій половині XIX ст., представники якої прагнули вирватися із задушливої атмосфери смуги осілості з метою реалізації свого творчого потенціалу. Ціною, яку заплатила асимільована частина єврейської інтелігенції за своє прагнення належати до «великого світу» Петербургу чи Москви, стала їхня єврейська ідентичність, адже для них вони були чарівним «вікном» не лише у Європу, але й у саму Росію²⁸.

Особливу соціальну роль набували єврейські жінки, 75 тисяч з яких опановували нові для себе соціально-професійні статуси у промисловості, торгівлі та у сфері обслуговування²⁹.

²⁰ Ginzburg A. M. *Rossia [Russia] Evreiskaia entsiklopedia. Svod znaniy o evreivste i ego kul'ture v proshlom i nastoiashchem* [The Jewish Encyclopedia. Body of knowledge about Judaism and its culture, past and present], Pod obshchei red. A. Harkavy i L. Katsnelsona. SPb.: Izdanie Obshchestva dlia nauchnykh evreiskikh izdaniy i Izdatelstva Brokgauz-Efron, T. 13, P. 661-662.

²¹ Leshchinskiy Ya. *Evreiskoe naselenie Rossii i evreiskiy trud* [The Jewish population of Russia, and the Jewish labor]. *Kniga o russkom evreivste: ot 1860-kh godov do revoliutsii 1917 g.* [Book of Russian Jewry: from 1860 to 1917 revolution], Ierusalim: «Gesharim». M.: RPO «Mosty kul'tury». Mn.: OOO «MET», 2002, P. 204.

²² Statistika evreiskogo naseleniya, Op. cit., P. 3-4.

²³ Ibidem, P. 5-9.

²⁴ Subbotin A. P. *V cherte evreiskoioy osedlosti: Otryvki iz ekonomicheskikh issledovaniy v zapadnoiy i yugo-zapadnoiy Rossii v leto 1887 gg.*, Vyp. I, Minsk, Vil'na, Kovna i ih raiony [In the Pale of Settlement: Excerpts from the economic research in the western and south-western Russia in the summer of 1887, no. I. Minsk, Vilna, Kovno and their areas], SPb, 1888, P. 9.

²⁵ Subbotin A. P., Op. cit., P. 81.

²⁶ Bartal' Y. *Nasledie i bunt: Literatura na ivrite v Rossiyskoiy imperii* [Heritage and rebellion: Hebrew literature in the Russian Empire], Per. s ivrita Yu. Snopova. *Istoria evreiskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Polshy do padenia Rossyiskoy imperii* [The history of the Jewish people in Russia. From partitions of Poland until the fall of the Russian Empire], Pod red. Y. Lurie, Tom 2, M.: Mosty kul'tury, Gesharim, 2012, P. 468.

²⁷ Polishchuk M., Op. cit., P. 80-87.

²⁸ Nathans B. *Za chertoi: Evrey vstrechaiutsia s pozdneymperiskoi Rossyei* [Beyond The Pale. The Jewish Encounter with Late Imperial Russia], Per. s angl. M.: ROSSPEN, 2007, 463 p.

²⁹ Brutskus B. D., Op. cit., P. 9.

Очевидно, що більшість із цих молодих жінок, які знаходилися поза межами рабинського контролю, відіграли суттєву роль у поваленні традиційної єврейської сім'ї, адже «привілей жіночої маргінальності» дозволяв єврейським жінкам із легкістю сприймати не лише нові сімейні пріоритети³⁰, але й створював передумови для їхньої емансипації особливо тоді, коли складні економічні умови життя вимагали від них більшої соціальної, а згодом і політичної активності.

Разом із урбанізацією, індустріалізацією, розвитком комунікацій та мобільності населення важливим фактором модернізаційних процесів було зростання письменності населення та його добробуту.

За переписом 1897 р. абсолютна більшість російських євреїв були ашкеназами, для яких другою мовою після їдиш була російська, польська та німецька. Найбільшими центрами асимільованого єврейства були Варшава, в якій 13,7% від усіх місцевих євреїв визнали польську за рідну мову спілкування, та Одеса, в якій майже 11% від усього місцевого єврейства спілкувалися російською³¹. Загалом, російською володіли лише чверть від усіх євреїв Російської імперії, які за цим показником, натомість, поступалися лише російськомовним німцям, хоча, зрозуміло, загальний рівень письменності єврейського населення був одним із найвищих у країні. Абсолютна більшість російських євреїв отримувала традиційну освіту в хедерах на їдиш, що не враховувалося тогочасною офіційною статистикою³².

Неашкеназькими групами євреїв, що здебільшого проживали поза смугою осілості, крім сибірських євреїв³³ та караїмів, були «горські» євреї Кавказу (близько 3,5 тис. осіб), які розмовляли «татською» мовою³⁴, грузинські євреї (картвельська мовна група, близько 6 тис. осіб) і група бухарських євреїв (близько 5 тис. осіб), яка проживала у Коканді, Андижані й Ташкенті, що утворювала самостійну таджикську (перську) мовну групу євреїв³⁵. На окупованих, у другій половині XIX ст.. Російською імперією, територіях Кокандського, Бухарського та Хівинського ханств, місцеві євреї, які опинилися разом із мусульманським населенням у російському підданстві, отримали рівноправність. Більше того, бухарські євреї, які утворювали особливу ідентичність єврейської діаспори у Середній Азії, на окупованих Російською імперією землях Самарканду, Ташкенту й Ферганської долини, мали більше прав, аніж ті з євреїв, які залиши-

лися під владою Бухарського еміра. Згодом утворилася дивна, як для євреїв Російської імперії, ситуація, коли бухарські євреї прагнули переселитися з емірату на підконтрольні російські землі, у той час, як інші євреї, які мігрували зі смуги осілості, намагалися отримати громадянські права в Бухарському еміраті, в якому обмеження стосовно смуги осілості не поширювалися на місцевих євреїв³⁶.

Взаємопов'язані між собою процеси урбанізації та поширення письменності, утворили ефективний простір для асиміляційного тиску на традиційні структури містечкового єврейства, який посилювався, особливо, із середини XIX ст., з боку німецької етногрупи відтоді, як німецьку мову було визнано другою офіційною мовою у прибалтійських губерніях Російської імперії. Онімечення російських євреїв не було винятковим явищем, адже поширення Гаскалі (єврейського просвітницького руху) наприкінці XVIII ст.. розпочалося саме з Німеччини, а традиційний вже німецько-єврейський соціокультурний симбіоз у Німеччині або в Австро-Угорщині, в яких євреї поставали в якості носіїв німецької культури поміж інших народів, лише посилював відповідний асиміляційний контекст й у Російській імперії. Крім двадцятитисячної групи німецькомовних євреїв, близько однієї тисячі прибалтійських євреїв виявилися носіями литовської та латвійської мов³⁷. Але найбільший асиміляційний тиск євреї відчували в Одесі, Варшаві, Києві, Вільно та Лодзі. Майже 47 тис. євреїв у смузі осілості розмовляли польською, 44,3 тис. – російською та 2,3 тис. – українською. Відповідно у мовних асиміляційних групах євреїв стосовно них посилювався конфесійний тиск. 3-поміж майже дев'яти тисяч євреїв, які не сповідували іудаїзм – 54% були православними, католиками (24%), лютеранами (10%), караїмами (4,3%), мусульманами (3,4%) і навіть розкольниками (2%)³⁸. Виключенням тут, мабуть, були східноєвропейські караїми із власною соціальною структурою та з особливою логікою свого розвитку³⁹. Отже, асиміляція євреїв навряд чи була результатом цілеспрямованої державної політики або механічної взаємодії з різними національними групами, але стала наслідком природного впливу на євреїв більш високої культури цивілізованих (міських) етносів або поставала свідомим вибором окремих представників єврейської етногрупи, які прагнули використати нову конфесійність з метою отримання певних соціальних приві-

³⁰ Friz Sh. R. *Evreiskaia sem'ia v Rossii* [Jewish family in Russia], Per. s angl. M. Kaspinoiy. *Istoria evreiskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Polshy do padeniia Rossyiskoiy imperii* [The history of the Jewish people in Russia. From partitions of Poland until the fall of the Russian Empire], Pod red. Y. Lurie, Tom 2, M.: Mosty kul'tury, Gesharim, 2012, P. 246.

³¹ Brutskus B. D., Op. cit., P. 37.

³² Ibidem, P. 49-54.

³³ Kal'mina L. V., Kuras L. V. *Evreiskaia obshchina v Zapadnom Zabaikal'e (60-e gody XIX veka - fevral 1917 goda)* [The Jewish community in the Western Transbaikalia (the 60s of XIX century - February 1917)], Ulan-Ude: Izd-vo BNTs SO RAN, 1999, P. 42-57.

³⁴ Viktorin V. «Gorskie» («tatoiazychnye») idishisty na Severnom i Vostochnom Kavkaze i ikh izuchenie vo vzaimosv'язi s drugimi «odnoiazychno-inokonfessionalnymi» etnogruppami" ["The Mountain" ("tatoiazychnye") Judaism in the North East and the Caucasus, and to study them in conjunction with other "monolingual-inokonfessionalnymi" ethnic groups], *Materialy Deviatoy Ezhegodnoy Mezhdunarodnoy Mezhdistsiplinarnoy konferentsii po iyudaike. Ch. I* [Proceedings of the Ninth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies. Part I.], M.: Probel-2000, 2003, P. 203-215.

³⁵ Brutskus B. D., Op. cit., P. 37.

³⁶ Levin Z. *Evrei Bukhary pod vlast'iu Rossii v 1864-1917 gg.* [The Jews of Bukhara under Russian rule in 1864-1917], Per. s ivrita Yu. Tulaikovoiy. *Istoria evreiskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Polshy do padeniia Rossyiskoiy imperii* [The history of the Jewish people in Russia. From partitions of Poland until the fall of the Russian Empire], Pod red. Y. Lurie, Tom 2, M.: Mosty kul'tury, Gesharim, 2012, P. 224-237.

³⁷ Brutskus B. D. *Professionalniy sostav evreiskogo naselenia Rossii* [Professional composition of the Jewish population of Russia], SPb: 1908, P. 45-46.

³⁸ Ibidem, P. 47.

³⁹ Hammal M. *Karaimy v Rossyiskoiy imperii* [Karaites in the Russian Empire], *Istoria evreiskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Polshy do padeniia Rossyiskoiy imperii* [The history of the Jewish people in Russia. From partitions of Poland until the fall of the Russian Empire], Pod red. Y. Lurie, Tom 2, M.: Mosty kul'tury, Gesharim, 2012, P. 209-223.

леїв у Російській імперії. Натомість асиміляційний тиск не зламав традиційну ідентичність російських євреїв, абсолютна більшість з яких залишалася відданою цінностям іудаїзму та ашкеназійської культури⁴⁰.

Євреї були доволі молодою демографічною етногрупою в Російській імперії. Незважаючи на те, що вони вирізнялися дещо низькою народжуваністю, частка їхньої дитячої виживаності була вищою за представників інших, особливо, аграрних етносів. Очевидно, що міське життя із кращими, ніж у селі, медициною та побутовим умовами сприяло народжуваності, але приховувало й доволі загрозливі тенденції, що призвели до утворення демографічної прогалини в їхній середньовіковій групі, коли більшість з дорослих євреїв просто не дожили до старості, що, мабуть, і пояснювало порівняно молодий вік єврейської етногрупи⁴¹.

Урбанізація, що зруйнувала патріархальні засади шлюбно-сімейних відносин у містах, натомість, залишалася малопомітною поміж значної маси містечкової бідноти, особливо у районах традиційного поширення хасидизму (Царство Польське, південно-західні губернії)⁴². Проте, навіть за таких умов більшість західноросійських єврейських родин існувала за рахунок допомоги, що надходила від заможних родичів, які свого часу емігрували за океан⁴³.

Проблеми єврейської еміграції відображали доволі суперечливий соціально-економічний та політичний характер «єврейського питання» в Російській імперії, особливо після першої хвилі єврейських погромів 1881 р. на півдні країни та ухвалення у 1882 р. «Тимчасових Правил» про євреїв, які значно ускладнили життя містечкового єврейства. Проте, очевидно, що не лише погроми виступили головною причиною масової єврейської еміграції, але погіршення соціально-економічної ситуації в Російській імперії наприкінці XIX ст., що відобразилося, передусім, у посиленні зубожіння єврейської бідноти, яка становила 95% усіх російських євреїв, які вирішили емігрувати. За думкою Подільського губернатора 350-ти тисячна маса єврейського населення його губернії за умови занепаду ремесла й торгівлі не мала жодних перспектив у своєму майбутньому розвитку. Якщо заможні євреї мігрували з містечок до міст, де приписувалися до купецьких гільдій, що надавали їм певні соціальні привілеї, то містечкова біднота заощаджувала кошти з метою переплисти океан або виїхати до великого міста, де можна було б знайти хоч якусь роботу⁴⁴. Масове зубожіння єврейського населення смуги осілості (за виключенням, очевидно, Катеринославської й Таврійської губерній, в яких були найвищі заробітки)⁴⁵ виштовхувала єврейських ремісників у прикордонні райони смуги, ближче до великих міст, або ж навіть поза її межі, для чого вони були змушені вдаватися

до різноманітних маніпуляцій із правом на проживання. Але й поза смугою осілості на ринку праці картина була не набагато кращою, адже конкуренцію витримували лише висококваліфіковані працівники.

Отже, не «мальтузіанська» ситуація, за якої єврейське населення зростало швидше, ніж з'являлися нові економічні можливості, і яка, за думкою ізраїльського дослідника Ш. Штампфера, начебто сприяла зубожінню російських євреїв⁴⁶, але чинники соціально-економічного характеру, з-поміж яких найважливішими були: стрімкий розвиток залізничного транспорту в європейській частині Російської імперії, який залишив безробітними тисячі єврейських візників, шинкарів, крамарів, майстрів; запровадження міського самоуправління із посиленням державної економії міського господарства, внаслідок чого занепала роль єврейських відкупників і підрядників; виселення євреїв із 50-ти верної прикордонної смуги, в результаті чого тисячі єврейських контрабандистів переселялися у міста та поповнювали лави місцевих безробітних; посилення економічної конкуренції поміж «старих» буржуазних націй, передусім німців, поляків, греків та вірмен, які посунули євреїв не лише у сфері промисловості, але й у торгівлі. Усе це було посилено негативними проявами загальної економічної кризи в Російській імперії, що призвело до різкого зниження життєвого рівня її підданих та правовими обмеженнями стосовно єврейського населення, які були ухвалені в останній третині XIX століття⁴⁷.

У «дітей штетла», як зазначав Ш. Штампфер, було кілька варіантів покращити своє економічне становище. Першим – був переїзд до великого міста, другим – до місцевості, в якій не було єврейського населення взагалі, приміром до Новоросії, яка була відкрита властями для вільної єврейської міграції протягом усього XIX ст., і в якій, наприкінці століття, проживало не більше 10% від усіх російських євреїв. Нарешті третьою, кардинальною, можливістю виходу з містечка була еміграція, передусім до США⁴⁸. Але, за нашою думкою, існував ще четвертий варіант.

Це політична боротьба містечкового єврейства за покращення свого соціально-економічного становища, що з особливою яскравістю виявлялася наприкінці XIX ст. в активізації революційного руху як поміж російських євреїв, так і їхньої безпосередньої участі в загальноєврейських революційних організаціях.

Таким чином, аналіз соціальної структури єврейського населення Російської імперії наприкінці XIX ст. засвідчив про наступне. По-перше, важливим системним компонентом соціальної структури єврейського населення залишалася смуга постійної єврейської осілості.

Саме завдяки її специфічним інститутам визначався

⁴⁰ Brutskus B. D., Op. cit, P. 27.

⁴¹ Statistika evreiskogo naseleniya, Op.cit. P. 41.

⁴² Ibidem, P. 29.

⁴³ Ibidem, P. 41.

⁴⁴ Tudorianu N. L. Ocherki rossiyskoiy trudovoiy emigratsii perioda imperializma (v Germaniyu, Skandinavskie straniy i SShA) [Essays on the Russian labor emigration imperialism period (in Germany, the Scandinavian countries and the United States)], Otvе-t. red. E. M. Shchagin. Kyshyniov: Shtyynsa, 1986, P. 30-31.

⁴⁵ Statistika evreiskogo naselenia, Op. cit. P., 62.

⁴⁶ Shtampfer Sh. Evrei v tsarskoiy Rossii v kontse XIX v., demograficheskie aspekty [Jews in Tsarist Russia in the late nineteenth century: demographic aspects], Per. s ivrit Yu. Snopova. *Istoria evreiskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Polshy do padenia Rossiyskoiy imperii* [The history of the Jewish people in Russia. From partitions of Poland until the fall of the Russian Empire], Pod red. Y. Lurie. Tom 2, M.: Mosty kul'tury, Gesharim, 2012, P. 281.

⁴⁷ Polishchuk M., Op. cit., P. 65-67.

⁴⁸ Shtampfer Sh., Op. cit., P. 281-284.

напрямок і характер таких соціальних процесів як урбанізація, секуляризація та професіоналізація єврейської етногрупи. Структура розселення єврейського населення визначалася правовими обмеженнями, внаслідок дії яких можна виокремити основну масу містечкового єврейства, міських євреїв смуги осілості та євреїв, які проживали поза смугою осілості. Головним критерієм розподілу цих категорій ставав критерій їхньої ідентичності, адже кількість тих, хто вважав себе євреєм була меншою у містах поза смугою осілості, але збільшувалася у напрямку до містечкового простору в межах смуги осілості. Очевидно, що асиміляційний, демографічний та міграційний тиск на структуру єврейського населення був різним, як у межах смуги осілості, так і поза нею, але причиною, що його породжувала в обох частинах, була урбанізація, яка, з одного боку, призвела до зuboжіння та еміграції містечкового єврейства, але з другого – до диференціації соціально-професійних груп, які опинилися на вістрі економічної модернізації єврейської етногрупи. По-друге, найбільш уразливою групою в структурі єврейського населення були ремісники, які виявилися затиснутими між правовими обмеженнями у сфері вільного пересування в Російській імперії та економічним націоналізмом традиційних етногруп індустріальних центрів країни. Водночас, привілейованою групою залишалася єврейська олігархічна еліта, що посідала помітне місце в структурі імперського фінансово-промислового класу. Незважаючи на те, що модернізація зламала традиційні моделі соціальної поведінки євреїв, більшість з яких змінювалася заради соціальної адаптації, незмінною, мабуть, залишалася їхня конфесійна ідентичність, яка забезпечувала внутрішню згуртованість єврейської етногрупи. І лише невелика група асимільованої російсько-єврейської інтелігенції, яка обрала освіченість в якості єдиного критерію для своєї справжньої ідентичності, виявилася найбільш секуляризованою групою єврейського населення, а отже опинилася поза межами її традиційної моделі соціальної структури.

Bezarov Alexander. The social structure of the Jewish population of the Russian Empire in the late nineteenth century. Abstract. Modernization, which experienced a Late Imperial Russia in the last third of the nineteenth century changed the social structure of the multinational country. Russian Jews who were the largest Jewish diaspora in the world, found themselves locked in "permanent Pale of Jewish Settlement" which remained as a system component of the Jewish population's social structure of the Russian Empire throughout of the XIXth century. Thereby, its specific institutions determined the direction and nature of social processes such as urbanization, secularization and professionalization of of the Jewish ethnic group. The structure of the

Jewish population's resettlement was defined by the legal restrictions regarding Russian Jews, as a result of which it was possible to distinguish the bulk of small-town Jewish (*shtetl*), urban Jews of the Pale of Settlement and Jews living outside the Pale. The main criterion of the allotment of Jewish population's categories became the criterion of their identity. As the number of those who considered himself a Jew was less in urban areas outside the Pale of Settlement, but increased toward the small-towns' area within the Pale of Settlement. It's evident, that assimilationist, demographic and migratory pressure on the structure of the Jewish population was miscellaneous, both inside the Pale of Settlement and outside. The reason that generated it in the both parts, has been urbanization. It has resulted the impoverishment and emigration of small-towns' Jewish, started the differentiation of social-professional groups which were at the center of economic modernization of the Jewish ethnic group. The most vulnerable group in the structure of the Jewish population were craftsmen. They were inhibited between the legal restrictions on free movement in the Russian Empire and economic nationalism of traditional ethnic groups in industrial centers of the country. At the same time, Jewish oligarchic elite remained a privileged enclave that occupied a significant place in the structure of the imperial financial-industrial class. Although that modernization has broken the traditional models of social behavior of the Jews, most of which has changed for social adaptation. Probably, the confessional identity remained unchanged, which provided internal cohesion of the Jewish ethnic group. Only a small group of assimilated Russian-Jewish intellectuals, who has chosen accomplishments as the consistent criterion for their true identity, was the most secularized Jewish population group and thus was beyond the traditional model of social structure.

Key words: Jewish ethnic groups, social structure, modernization, urbanization, identity, Pale of Settlement, Russian Empire.

Олександр Безаров – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Автор 30 наукових публікацій з історії, політології та соціології. Наукові пріоритети: історія революційного руху російських євреїв наприкінці XIX – на початку XX ст.; історія єврейського питання в Російській імперії та проблеми ідентичності східноєвропейського єврейства; історія українсько-єврейських взаємин у Російській імперії.

Olexander Bezarov – Ph.D., Teaching Assistant of the department of History of Modern and Contemporary Periods, Chernivtsi National University named Y.Fedkovych. The author of 30 scientific publications on history, political science and sociology. Research priorities: the history of the revolutionary movement of Russian Jews in the late XIX – early XX century; History of the Jewish question in the Russian Empire and identity of East European Jews; history of Ukrainian-Jewish relations in the Russian Empire.

Received: 12. 02. 2017

Advance Acces Publisher: April, 2017

© O. Bezarov, 2017